

Теоретики українського націоналізму зазначали, що українське питання, яке постало на початку ХХ ст., було ще в 1920–1930-х рр. мало знаним у світі, а тому небагато хто брав до уваги український фактор у різноманітних міжнародних розрахунках. Щоби звернути на нього увагу суб'єктів світової політики, потрібно було, на їхню думку, творити українську організовану визвольну силу.

Власне, без віри у свої сили, без їх організації та зміцнення, без ведення рішучої боротьби за визволення своєї країни, жоден народ у світі не здобув свободи. Як твердив на початку 1920-х рр. відновник польської державності Й. Пілсудський, «щоб не було більше жертв, треба щоб їх було ще трохи. Жертви доцільні, є konieczністю боротьби й умовою перемоги. Кожне наше покоління своєю кров'ю мусить пригадати, що Польща живе й що ніколи не погодиться з ярмом. Хоч би найглибше, хоч би повстанським блефом без виглядів на успіх, але мусимо пригадати Європі, що ми є».

Водночас, українські націоналісти, зокрема діячі ОУН, розуміли, що держава таких розмірів і такого значення, як Україна, може постати лише в особливих міжнародних обставинах. З огляду на це, ОУН також брала до уваги два інші чинники: прихильне ставлення зовнішніх сил та сприятливу міжнародну ситуацію. Ці два чинники вважали допоміжними, однак важливими в боротьбі поневоленого народу за незалежність. Адаже умови союзницьких зобов'язань, самі союзники та ефективність використання сприятливої ситуації залежать від сили певного народу.

Тодішній лідер українського національно-визвольного руху С. Бандера у післявоєнний період зауважував: «Ці чинники змінні, нестійкі і вони можуть відігравати тільки допоміжну, переходову, а не вирішальну роль [...] Надання стороннім силам і кон'юктурі вирішального значення в справі визволення приводить до її заламання [...] гальмує розвиток і мобілізацію власних визвольницьких сил народу і притуплює дух боротьби. Зовнішні чинники керуються своїми власними цілями та інтересами, а нашу справу, визвольні цілі і боротьбу України в практичному плані, розглядають під кутом власних інтересів, як об'єкт, більш-менш придатний у здійсненні власних планів»³¹.

Отже, ідеологія українського націоналізму як методологічна основа українського визвольного руху того періоду боротьби за державну незалежність України охоплювала цілий комплекс питань. Ідеологічні принципи ОУН ґрунтувалися на засадах революційного націоналізму; витворення вольових, гармонійно розвинених особистостей, що діють в інтересах нації; відновлення Української держави на власних етнічних землях тощо.

³¹ Бандера С. *Перспективи української революції*. – Дрогобич, 1998. – С. 18–19.

ПЕРІОД ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ ОУН І УПА

Володимир КОВАЛЬЧУК

ОРГАНІЗАЦІЙНІ РЕФЕРЕНТУРИ ОУН(Б) І ЗАПІЛЛЯ УПА У СВІТЛІ ДЖЕРЕЛ (ВОЛИНЬ І ПОЛІССЯ, 1943–1944 РР.)

Прикметою сьогодення стає щораз більша увага значної кількості українських та зарубіжних дослідників до призабутих і раніше приховуваних сторінок історії Другої світової війни. Однією з історіографічних лакун є висвітлення в повстанських джерелах внутрішньої структури ОУН(Б). Поетапна характеристика складників підпільної мережі (референтур), на які у своїй діяльності спиралися коменданти (або провідники) у різних регіонах Волині та Полісся у воєнний період, дасть змогу наблизитися до відповіді на деякі проблемні запитання, котрі ставлять перед собою сучасні історики – про те, якою була цілісна картина прийняття рішень провідниками ОУН, про ступінь керованості місцевих ланок цієї організації¹, про взаємозв'язок та координацію між організаційним центром та регіональними відгалуженнями тощо.

Як показав аналіз періодизації зібраних в архівах повстанських джерел з Волині та Полісся часів Другої світової війни, більша їхня частина висвітлює період німецької окупації – 1943 – поч. 1944 рр. Саме на цьому часовому відтинку мережа ОУН(Б) на Волині та Поліссі еволюціонувала в «запілля», оскільки, з огляду на бойові дії, УПА потребувала постійного забезпечення ресурсами. Наявність в УПА запілля (у документах так називають території, вільні від ворожих військово-політичних груп), а також підтримка місцевого населення перекреслили плани радянської армійської контррозвідки та НКВД швидко розправитися з УПА під час просування радянських військ на Захід через територію України.

З усіх ланок запілля УПА на Волині та Поліссі, які існували на різних територіальних рівнях від округи до куца (політичні або суспільно-політичні², господарські³, організаційні або організаційно-

¹ Лисенко О. *Нерозв'язані проблеми історії Великої Вітчизняної та Другої світової воєн // Голос України*. – 2005. – 11 січня. – № 3. – С. 14.

² Ковальчук В. *Джерела з історії мережі ОУН(Б) і запілля УПА // Визвольний шлях*. – 2005. – № 7. – С. 106–124.

³ Ковальчук В. *Джерела з історії господарської мережі запілля УПА на Волині (1943–1944 рр.) // Визвольний шлях*. – 2004. – № 12. – С. 86–99.

мобілізаційні, жіночі, юнацькі референтури, зв'язок, СБ та УЧХ), організаційно-мобілізаційні референтури були одними з найважливіших, оскільки, як впливає навіть з самої їхньої назви, передусім займалися організацією призову людей до УПА. За документами можна встановити псевдоніми, а іноді і справжні імена працівників цих референтур, проаналізувати основні напрями їхньої діяльності, визначити ефективність їхньої роботи та місце серед інших референтур на різних територіальних рівнях.

В історіографії зазначеної проблематики ще не торкалися достатньо глибоко. Організаційні (організаційно-мобілізаційні референтури)⁴, не відзначаючи їхньої територіальної специфіки, вивчав Ю. Киричук⁵. І. Марчук спробував окреслити функції організаційної та військової референтур на Волині (до моменту їх об'єднання в організаційно-мобілізаційні влітку 1943 р.)⁶. В. Гриневич писав про зрив мобілізації до ЧА на Волині (а це була одна з прямих функцій організаційно-мобілізаційних референтів⁷)⁸. Кількох оргмобів з районів та Дубенського надрайону ОУН(б) згадували дослідник М. Рущкий⁹ і автор спогадів Йосип Павлюк¹⁰. Іван Фостій охарактеризував функції організаційних референтур, які існували за межами ПЗУЗ (Північно-Західних Українських Земель) – у Буковинській окрузі ОУН(б) – восени 1944 р.¹¹

Більша частина повстанських документів з діяльності організаційних (організаційно-мобілізаційних) референтур на

низових організаційних щаблях у ПЗУЗ (райони, надрайони) зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади (далі – ЦДАВО), Центральному державному архіві громадських об'єднань (далі – ЦДАГО), Державному архіві Рівненської області (далі – ДАРО). Архівна евристика показала, що у ЦДАВО такі поки що неопубліковані документи містяться у справі 52 фонду 3838 (оп. 1), у ЦДАГО – у справі 353 фонду 57 (оп. 4), а в ДАРО – у справах 34 і 60 фонду Р-30 (оп. 2). Разом з тим, низка документів, які свідчать про роботу організаційних (організаційно-мобілізаційних) референтур рівня округ ПЗУЗ у завершальний період німецької окупації, вже видані у джерельних збірках, упорядкованих працівниками Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Так, у новій серії Літопису УПА (том 2) видруковано ті з них, що зберігаються у справах 15, 33, 34 фонду Р-30 ДАРО¹². Залишається нерозв'язаною проблемою невеликий наклад такого роду збірників джерел. Можливо, через недостатнє ознайомлення з попередніми публікаціями документів, а може і з метою краще спопуляризувати вже видані документи, деякі дослідники вдруге «вводять до наукового обігу» окремі з них¹³.

Серед усіх виявлених документів про організаційні (організаційно-мобілізаційні) референтури переважають звіти й накази оргмобів¹⁴. Зрідка трапляються реєстри¹⁵, формуляри¹⁶ і взірці¹⁷. За територіальним походженням більшість звітів оргмобів – з ВО «Богун»¹⁸ і Рівненського надрайону ВО «Богун»¹⁹ (терени на південь від м. Рівного). Декілька таких звітів походить з різних районів Костопільського надрайону ВО «Заграва» (центральна і північна

⁴ За даними архівних джерел, на Волині і Поліссі до літа 1943 р. діяли організаційні та військової референтури. Відомо про чинність організаційних референтур і у 1945 р. У цих часових рамках існували організаційно-мобілізаційні референтури. У Галичині, як засвідчують джерела, референтури «організаційно-мобілізаційними» не називалися.

⁵ Ю. Киричук називає організаційно-мобілізаційний відділ «інтендантським відомством», якому «підлягали всі магазини зброї та зброярні». «Якщо відділ УПА опинявся на території іншої військової округи, його командування повинно було негайно сконтактуватися з оргмобом даного регіону». Див.: Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль, 1991. – С. 25; Киричук Ю. Мобілізація населення західних областей України та ОУН-УПА // Військово-науковий вісник. – Львів, 2001. – Вип. 3. – С. 47–59; Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА до мобілізації населення західних областей України в ЧА (січень 1944 – травень 1945 р.) // Вісник Львівського університету. – Львів, 2000. – Вип. 35/36. – С. 344–353. – (Серія історична).

⁶ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський «Клим Савур» // Визвольний шлях. – 2005. – № 2. – С. 100.

⁷ Далі у тексті – «оргмоб», «військовик» або «шеф».

⁸ Гриневич В. Военные мобилизации в Украине в 1943-1944 годах: «Вы должны смывать своей кровью вину перед родиной и ее великим вождем товарищем Сталиным» // Зеркало недели. – 2005. – 3 сентября. – № 34. – С. 21.

⁹ Рущкий М. Голгофа. – Нетішин, 1994. – С. 47–48, 168.

¹⁰ Павлюк І. Життя прожити – не поле перейти. – Ровно, 1995 (інтернет-версія).

¹¹ Фостій І. Північна Буковина і Хотинщина в роки Другої світової війни // Дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук. – Чернівці, 2005. – С. 162.

¹² Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 208–209, 430–432, 462–472.

¹³ Так, оригінал наказу № 1 організаційно-мобілізаційного референта ВО [«Богун»] «В. С. Тирси» про заходи у зв'язку з відступом німецьких військ від 24.11.1943 р., уперше опублікований у 2-му томі «Літопису УПА. Нової серії» в 1999 р. на с. 430–431, дослідник Володимир Сергійчук видав 2005 р. в збірнику джерел «Український Звиг: Волинь. 1939-1945» на с. 281, не покликаючись на попереднє видання.

¹⁴ Звіти: ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 3–4; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 68–69, 89–93, 143–144; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 64, 70, 72, 73–74, 76, 77, 124–125. Накази: ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 6–10 зв.; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 158; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 17, 36.

¹⁵ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 60. – Арк. 10.

¹⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 432.

¹⁷ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 353. – Арк. 56.

¹⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 462–472.

¹⁹ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 3–4, 6–10 зв.

частини Рівненської обл.) – «Скеля»²⁰, «Искра»²¹, «Беріг»²². Виявлені документи з історії організаційно-мобілізаційних референтур на ПЗУЗ датовані вереснем–груднем 1943 р. Переважна кількість документів з'явилась у листопаді 1943 р.²³

Слід зазначити, що подекуди організаційно-мобілізаційні референтури існували і 1944 р., однак про їхню діяльність можна довідатися лише з фрагментарних згадок у документах, які уклали коменданти або невідомі особи.

До наукового обігу введена і значна частина тих радянських документів, у яких побіжно згадуються окремі акції працівників організаційних (організаційно-мобілізаційних) референтур на ПЗУЗ: зрив призову до Червоної армії, переслідування людей, причетних до радянської мобілізації, тощо. Більшість із них опублікували упорядники 4-го тому «Літопису УПА. Нової серії»²⁴, а також дослідник Володимир Сергійчук²⁵.

Оргмоби тісно співпрацювали з УПА. Таких працівників часто називали «військовиками», оскільки вони насамперед займалися пошуком і постачанням у повстанську армію новобранців. Хто ці люди? Шляхом архівної евристики й аналізу публікацій виявлено згадки про більш ніж 35-х працівників організаційно-мобілізаційних референтур, а також зроблено «прив'язання» їх до місцевості.

РІВЕНЬ ПЗУЗ

З осені 1943 до 1944 р. організаційно-мобілізаційним референтом ПЗУЗ був Микола Якимчук – «Олег». Відомо, що він загинув у бою з НКВД при спробі вирватися з оточення²⁶.

Окружний рівень

У 1943 р. оргмобом Крем'янецької округи був «Понурий»²⁷. У серпні–вересні 1943 р. оргмобом ВО «Заграва» працював Трофимчук –

«Тарас»²⁸, а у ВО «Богун» таку саму посаду у вересні 1943 р. обіймав Лько Ткачук – «Олег»²⁹.

НАДРАЙОНОВИЙ РІВЕНЬ

Оргмобом у Рівненському надрайоні ВО «Богун» з вересня по жовтень 1943 р. був «Тигр»³⁰, у Костопільському надрайоні ВО «Заграва» станом на 17.11.1943 р. – «Степовий»³¹, а на 12.01.1944 р. – «Лягідний»³². На становищі оргмоба і заступника коменданта 19.05.1944 р. у надрайоні «Затока» ВО «Заграва» перебував «Улас»³³, 9.10.1943 р. заступником оргмоба у Рівненському надрайоні був «Гонта»³⁴, а шефом канцелярії тамтешньої організаційно-мобілізаційної референтури – «Низовий»³⁵. Радянські чинники у січні 1945 р. в Мізоцькому районі знищили «надрайоновий військового коменданта» Івана Миронюка – «Безсмертного»³⁶.

РАЙОНОВИЙ РІВЕНЬ

Вдалося виявити згадки про діяльність у ролі оргмобів 20.08.1943 р. в районі «Скеля» Костопільського надрайону «Залізняка»³⁷, у липні–вересні 1943 р. в Рафалівському районі – «Жбурля»³⁸, наприкінці липня 1943 р. у Здолбунівському районі – «Лугового»³⁹, 9.01.1944 р. в районі «Искра» – «Бурлія»⁴⁰, 31.11.1943 р. в тому самому районі – «Негуса»⁴¹, 6.11.1943 р. в районі «Беріг» Костопільського надрайону – «Гончара»⁴², 24.10–8.12.1943 р. в районі «Скеля» того самого надрайону – «Кривого»⁴³. Крім цього, 10.11.1943 р. «військовиком» Ковельського

²⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто. – 1999. – Т. 2. – С. 209; Марчук І. Командир УПА – «Північ» Дмитро Клячківський «Клим Савур» // Визвольний шлях. – 2005. – № 2. – С. 104.

²⁹ Скорупський М. Туди, де бій за волю. – Київ, 1992. – С. 146.

³⁰ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 25; ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 5.

³¹ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 17.

³² Там само. – Спр. 34. – Арк. 124–125.

³³ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 40.

³⁴ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 8.

³⁵ Там само. – Спр. 52. – Арк. 8.

³⁶ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 923. – Арк. 33.

³⁷ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 4–5.

³⁸ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 13–20, 22–25.

³⁹ Прив. архів Марчука І. Протокол допиту Ступака В. Е.

⁴⁰ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 17.

⁴¹ Там само. – Спр. 34. – Арк. 70.

⁴² Там само. – Арк. 73.

⁴³ Там само. – Арк. 68–69, 76.

²⁰ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 76, 77.

²¹ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 70.

²² Там само. – Арк. 73–74.

²³ Сергійчук В. Український Здви́г: Волинь. 1939–1945. – Київ, 2005. – С. 281; Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто. – 1999. – Т. 2. – С. 462–472; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 17, 70, 72–74, 76.

²⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 2002. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 107, 111, 140–144, 214–217, 225–226, 230–235.

²⁵ Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – Київ, 1996. – С. 95.

²⁶ Марчук І. Командир УПА – «Північ» Дмитро Клячківський «Клим Савур» // Визвольний шлях. – 2005. – № 2. – С. 101.

²⁷ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943–1949. Довідник П. – Нью-Йорк, 1995. – С. 147.

району ВО «Турів» був «Богун»⁴⁴, 1.11.–1.12.1943 р. «Кравченко» працював оргмобом району «Скеля»⁴⁵, 29.12.1943 р. аналогічну посаду обіймав у районі № 20 Рівненського надрайону Степан Шевчук – «Прометей»⁴⁶, 2.11.1943 р. там також працював «Шпачок»⁴⁷. Варто також відзначити і те, що весною 1944 р. оргмобом Здолбунівського району був «Туман»⁴⁸, а 20.12.1943 р. на схожій посаді в Острозькому районі перебував «Шугай»⁴⁹. Радянські чинники 26.07.1944 р. вбили «військового коменданта» невідомого району «Шулькіна»⁵⁰, а 22.11.1944 р. – «референта з оргпитань» невстановленого району «Романа»⁵¹.

КУЩОВИЙ РІВЕНЬ

Джерела засвідчують, що «військовиками» кущів працювали «Дидий» (кущ № 4, район «Іскра», 15.09.1943 р.)⁵², «Борисенко» (кущ № 5, район «Іскра», 15.09.1943 р.)⁵³, «Явор» (екзекутива куща № 6, район «Іскра», серпень 1943 р.)⁵⁴. За документами, 25.03.1944 р. «Камінь» був організаційним референтом куща № 6 району «Зоря»⁵⁵. Працівники НКВД в січні 1945 р. знищили в Межиріцькому районі підрайонного «військового коменданта» «Лугового»⁵⁶, у Людвипільському районі – «Гроба»⁵⁷, у Корецькому районі – Григорія Щербака⁵⁸, у невідомому районі – «Леваду»⁵⁹.

Радянські джерела повідомляють і про інших працівників організаційно-мобілізаційних референтур, щоправда, на невласних для них посадах. Так, убитий у липні 1944 р. Гемелюк Георгій названий «секретарем орг.-моб. відділу»⁶⁰. У листопаді 1944 р. став жертвою радянських спецслужб «комендант з мобілізації резервів до УПА» «Поліщук»⁶¹.

При вивченні організаційно-мобілізаційних референтур дуже цінною є інформація, почерпнута з життєписів їхнього активу. Наразі склалася парадоксальна ситуація – найбільш вартісні біографічні матеріали таких (та й будь-яких інших) членів ОУН чи УПА, що затерігаються у ДА СБУ і його територіальних підрозділах, переважно недоступні для дослідників. Науковці, коментуючи цю ситуацію, зазвичай називають кілька причин. Головні з них: по-перше, ДА СБУ все ще не є самодостатнім науковим осередком, а тільки структурним підрозділом відомчої установи, по-друге, інформація про більшість членів ОУН і УПА закрита, тому що вони ще не реабілітовані.

Оскільки саме біографістика є ключем до розуміння історичних подій та явищ, недостатнє використання біографічної інформації про оргмобів приводить до «зависання» наукового простору в цій галузі. Як результат – ліквідація «білих плям» в історії ОУН та УПА відтермінується.

Біографічну та просопографічну інформацію про активістів організаційно-мобілізаційних референтур у документах ОУН(б) і запілля УПА, до яких існує безперешкодний доступ, віднайти важко, оскільки більшість із цих джерел мають сухий лаконічний стиль написання і містять переважно організаційний офіціоз. Документи, де б подавалися переліки організаційного активу, у загальнодоступних архівних фондах України майже не трапляються. Через це найбільш придатними для дослідження є такі різновиди документації ОУН(б) і запілля УПА зі ПЗУЗ як «листи полеглих бійців» і, особливо, звіти комендантів та референтів. У цих документах псевда й іншу інформацію про організаційний актив наводять частіше, ніж в інших.

Ми певні того, що в запіллі УПА на ПЗУЗ псевда працівників організаційно-мобілізаційних референтур та різні криптоніми адміністративно-територіальних одиниць з періодом у кілька місяців обов'язково змінювалися. Проте, на жаль, прямих документів, у яких би це питання регламентувалося, виявити не вдалося. Щоб наше припущення не виглядало бездоказовим, доводиться використовувати інформацію з джерел, які містять непрямі свідчення стосовно псевдонімів.

За твердженням відомого знавця історії ОУН та УПА І. Марчука, київські дослідники цих організацій виявили у ДА СБУ оунівський документ за підписом одного з керівників запілля УПА Федора Воробця – «Верещаки», який «розкриває принцип зміни псевдонімів підпорядкованих йому референтів СБ на Рівненщині та Житомирщині з 1943 по 1945 роки»⁶². Ще один приклад: «комендант СБ» підрайону № 3

⁶² Марчук І. Методика вивчення архівних джерел з історії ОУН і УПА на Волині: з досвіду дослідника // *Архіви України*. – 2004. – № 1–2. – С. 150.

⁴⁴ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 136–137.

⁴⁵ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 105.

⁴⁶ Там само. – Спр. 60. – Арк. 10.

⁴⁷ Там само. – Арк. 3–8.

⁴⁸ Прив. архів Марчука І. Протокол допиту Ступака В. Е.

⁴⁹ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 24. – Арк. 21.

⁵⁰ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 923. – Арк. 43.

⁵¹ Там само. – Арк. 43.

⁵² ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 56–56 зв.

⁵³ Там само. – Арк. 54.

⁵⁴ Там само. – Спр. 64. – Арк. 53.

⁵⁵ ЦДАВО. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 1–3.

⁵⁶ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 923. – Арк. 34.

⁵⁷ Там само. – Арк. 35.

⁵⁸ Там само. – Арк. 35.

⁵⁹ Там само. – Арк. 36.

⁶⁰ Там само. – Арк. 37.

⁶¹ Там само. – Арк. 40.

надрайону «Конотоп» «Олег» 12 грудня 1943 р. наприкінці документа вказав: «[...] зміна псевд від 10. 12. 1943 р. заходить в підрайоні і по станицях – притримуватись»⁶³. Член ОУН(б) невідомого терену на загідноукраїнських землях «Мандрівник» 12 лютого 1944 р. (у зв'язку із загрозю приходу в Західну Україну радянських військ?) наказував підлеглим куцовим провідникам та референтам почати «користуватися новими псевдонімами та адресами»⁶⁴. Наступний доказ частоті зміни псевд – інструкція СБ ОУН(б) про конспірацію, видана 4 липня 1944 р. Невідомий автор цього документа просив організаційний актив «у переписці підписуватися спеціальним псевдо, а не підписуватись загальноживаним, не називати себе та адресата по функції, [...] умовитися, як датувати переписку, щоб законспірувати час писання і висилки листа, [...] вживати шифру і коду»⁶⁵. Зрештою, збереглися списки, в яких варіюються псевда (криптоніми) та/чи правдиві імена активістів, назви організаційних клітин і поселень. Очевидно, саме в таких списках фіксувалася зміна псевд і криптонімів у кожному конкретному випадку. Зокрема, один з нечисленних документів такого різновиду, який має «розпізнавальні знаки» (з підрайону № 3 надрайону «Конотоп» від 12.12.1943 р.), містить перелік псевд станичних, правдивих назв тамтешніх станиць і криптонімів станиць⁶⁶. Однак найчастіше списки псевд і криптонімів, у яких подані псевда організаційно-мобілізаційних референтів, не мають автора і з їхнього тексту важко довідатися, з якого регіону вони походять.

На прикладі референтури Рівненського надрайону, яка існувала у серпні 1943 р., простежуємо персональний склад типової надрайонової організаційно-мобілізаційної референтури⁶⁷. Вона складалася з канцелярії, шефа, 3 працівників і 5 інспекторів. 10 вересня 1943 р. в канцелярії Тучинської районної організаційно-мобілізаційної референтури, яка розташовувалась у с. Малати, «бульбівці» викрали «книги» (?), списки і друкарську машинку⁶⁸. Кожний надрайоновий інспектор опікувався певним районом. Він вів книгу військово-зобов'язаних та еведенційну книгу. Мобілізаційні інспектори у районах надсилали для військовозобов'язаних мобілізаційні листки. У

кожному такому листку зазначалися дата і місце народження призовника, перелік речей, які він має взяти з собою. Одержавши їх, призовники приходили на створені інспекторами збірні пункти. Там їх оглядав лікар. Здоровим видавали лікарську посвідку, яку долучали до мобілізаційного листка. У звільнених комісією цей листок відбирали і видавали натомість лікарське звільнення⁶⁹. Документи підтверджують, що у діловодстві дійсно поширилися списки військовозобов'язаних і мобілізаційні листи.

У першій половині 1943 р. активно практикували проведення вишколів, щоб підготувати людей, придатних до служби в УПА. Готували їх до можливої в майбутньому мобілізації за умов нестачі зброї. Військові вишколи чоловічого населення сіл Волині часто проводили з використанням дерев'яних муляжів зброї. Наприклад, у квітні оунівці з Висоцького району «озброювалися» макетами гвинтівок і станковими кулеметами з тарахкавками⁷⁰. П. Хуртовина згадував, як у його селі кожен чоловік мусив двічі на тиждень виходити на заняття, організовані повстанцями, з «дерев'яною рушницею»⁷¹. Як відомо, до чогось схожого, щоправда на Кубі, вдавався Че Гевара, навчаючи військовій справі своїх герільясів⁷². У листопаді 1943 р. на теренах надрайону «Долина» військові вишколи відбувалися тільки вночі⁷³. У районі «Скеля» цього надрайону того самого місяця відбувся військовий вишкіл, у якому взяло участь 800 осіб⁷⁴. Збереглася частина рукопису одного з військових вишколів невідомого автора, що стосується підготовки й організації «партизанки». Цікаво, що найміцнішим партизанським осередком України, на думку авторів цього документа, був Холодний Яр, центр відомої на поч. 20-х рр. ХХ ст. Холодноярської республіки, а «найбільшим партизаном» – Юрко Тютюнник⁷⁵.

У деяких теренах мобілізації передувала перевірка спеціальними комісіями кількості боєдатних людей. Зокрема, такі огляди проведено в селах Личини, Качин, Качинська Вілька та Олександрія Камінь-

⁶⁹ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 10.

⁷⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто. – 2002. – Т. 4. – С. 75.

⁷¹ Хуртовина П. Під небом Волині. – Вінніпег, 1952. – С. 135.

⁷² Кормье Ж., Гевара Гадеа И., Гранато Хименес А. Че Гевара. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 201.

⁷³ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 17.

⁷⁴ Там само. – Спр. 34. – Арк. 105.

⁷⁵ ЦДАВО. – Ф. 3837. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 70. Цікаво, що таку шану серед повстанців Ю. Тютюнник мав незважаючи на його співпрацю з радянською владою у 1920-х рр. Зокрема, тоді він зіграв самого себе в заідеологізованому фільмі «ПКП» («Пілсудський купів Петлюру»), від якого нині в музеї кіностудії ім. О. Довженка залишилося декілька кадрів.

⁶³ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 72.

⁶⁴ Там само. – Спр. 16. – Арк. 93.

⁶⁵ Матеріали та документи Служби Безпеки ОУН(б) у 1940-х роках // Лисенко О. Є., Патриляк І. К., Кульчицький С. В. – Київ, 2003. – С. 169.

⁶⁶ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 72.

⁶⁷ За браком джерел ми не змогли встановити, якою була типова структура організаційно-мобілізаційних референтур на рівні районів та куців.

⁶⁸ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 36.

Каширського району. Серед 854 жителів цих сіл виявили всього 64 непридатні до військової служби особи⁷⁶.

Дослідники Ю. Киричук і В. Гриневич зауважували, що мобілізацію до УПА західноукраїнське населення сприймало добре, чого не скажеш про мобілізаційні акції, практиковані радянською стороною. Станом на 20.04.1944 р., пише В. Гриневич, із 69110 чоловіків, призваних у радянські військомати в Рівненській обл., добровільно туди з'явилося 2620, а на інших було влаштовано облави по селах і лісах⁷⁷.

Винятково за свідченнями радянських джерел, оунівці погрожували тим, хто ось-ось мав стати новоспеченим радянським солдатом, знищенням родин. Це підтверджують листівки, розклеєні у лютому 1944 р. в с. Бабин Гоцанського району Рівненської обл.⁷⁸, а також доповідна записка начальника 2-го відділу військ НКВД Українського округу т. Сметаніна для керівника прикордонних військ НКВД УО т. Гусарова (від 4.08.1944 р.). Зокрема, у записці йдеться: «Бандерівці відкрито заявляють для населення, що всі особи та їхні родини, котрі не погоджуються на мобілізацію в УПА чи допомагають советській владі, будуть знищені»⁷⁹. Під впливом погроз, з 543 осіб, викликаних до військомату в Межиріцькому районі, прийшло всього 299, а з сіл Блудівської сільради на місце призначення не прибуло жодної людини. У Здолбунівському районі підлягало мобілізації 700 осіб, однак у призначений час із них на збірний пункт прийшло всього 18⁸⁰.

Про перші мобілізаційні заходи, здійснені в північних теренах Волині й Полісся, йдеться в документах за червень–серпень 1943 р. Відтак, В. Гриневич не зовсім правий, коли називає початок мобілізаційних акцій до УПА реакцією повстанців на масовий призов українців західних областей України до лав ЧА, починаючи від січня 1944 р.⁸¹ Молодь із деяких сіл Костопільського району почали мобілізувати до УПА вже у червні 1943 р.⁸² 8–10 серпня 1943 р. до армії зараховували хлопців та чоловіків віком від 15 до 50 років у Володимирецькому районі⁸³. 13 серпня схожі процеси відбувалися в

селах Суховейлі (?), Лецьки і Кашмаки Рафалівського району⁸⁴. 17 серпня тривало поповнення УПА чоловіками віком від 19 до 33 років у районі перебування відділів упівського загону «Озеро»⁸⁵.

У середині грудня 1943 р. якісь «націоналісти» змобілізували людей віком від 15 до 60 років у ВО «Турів». Очевидно, це зробили не оунівці і не упівці, адже у пропагандистській інструкції керівництва ОУН від 20 листопада 1943 р. чітко зазначено, що, з огляду на наближення радянсько-німецького фронту, «на проголошення мобілізації не йти»⁸⁶. Крім цього, аналогічний зміст має ще одна інструкція ОУН, адресована в січні 1944 р. низовим організаціям у зв'язку з приходом [на Волинь?] «більшовиків»⁸⁷.

Наступна хвиля мобілізаційних акцій накрила Волинь у березні 1944 р. Тоді такі заходи проводили в кількох селах Володимирецького та Рокитнівського⁸⁸ районів (землі ВО «Заграва»). У ніч на 3 березня тривав призов до УПА у Мізочі, Белашові та Дермані⁸⁹. Дослідники І. Марчук і О. Тищенко на підставі звіту секретаря Ровенського обкому КП(б)У дійшли висновку, що мобілізація, яку проводили українські повстанці у березні–травні як крок у відповідь на призов до ЧА, була погано організована⁹⁰. Їй чинили особливо активно опір жителі Дубровицького і Володимирецького районів⁹¹.

Не завжди мобілізація до УПА проходила успішно і без ускладнень. Для того щоб довідатись імена жителів сіл, українські націоналісти силоміць вилучали списки, які зберігались у сільрадах, чим ускладнювали радянським «колегам» з військоматів пошук свіжої крові. Так, списки жителів були викрадені у трьох сільрадах Тучинського району⁹². Повстанці під страхом смертної кари забороняли головам сіл Олександрійського, Мізоцького, Володимирецького, Рафалівського та інших районів передавати списки до радянських військоматів.

Було й таке, що в Західній Україні українські повстанці на півдорозі переймали осіб, котрі йшли на радянські мобілізаційні пункти, нападали на їхній супровід і примушували людей розходитися

⁷⁶ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 138.

⁷⁷ Гриневич В. *Военные мобилизации в Украине в 1943-1944 годах: «Вы должны смьть своей кровью вину перед родиной и ее великим вождем товарищем Сталиным» // Зеркало недели. – 2005. – 3 сентября. – № 34. – С. 21.*

⁷⁸ Літопис УПА. *Нова серія. – Київ–Торонто. – 2002. – Т. 4. – С. 226.*

⁷⁹ ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 117. – Арк. 2.

⁸⁰ Літопис УПА. *Нова серія. – Київ–Торонто. – 2002. – Т. 4. – С. 191, 215–216.*

⁸¹ Гриневич В. *Там само. – С. 21.*

⁸² ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 585. – Арк. 34.

⁸³ Літопис УПА. *Нова серія. – Київ–Торонто. – 2002. – Т. 4. – С. 93; ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 585. – Арк. 34.*

⁸⁴ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 585. – Арк. 34.

⁸⁵ Літопис УПА. *Нова серія. – Київ–Торонто. – 2002. – Т. 4. – С. 93, 96.*

⁸⁶ Сергійчук В. *Український здви: Волинь. 1939-1955. – Київ, 2005. – С. 265.*

⁸⁷ Там само. – С. 372.

⁸⁸ Літопис УПА. *Нова серія. – Київ–Торонто. – 2002. – Т. 4. – С. 106; Сергійчук В. Там само. – С. 238.*

⁸⁹ Літопис УПА. *Нова серія. – Київ–Торонто. – 2002. – Т. 4. – С. 133, 191, 213.*

⁹⁰ Марчук І., Тищенко О. *Гурби: квітень 1944-го. – Рівне, 2002. – С. 6–7.*

⁹¹ Літопис УПА. *Нова серія. – Т. 4. – С. 141.*

⁹² Там само. – С. 191.

по домівках. Принаймні 27 липня 1944 р. завдяки цьому в Сокалі вдалось уникнути служби в ЧА 250 щойно змобілізованим⁹³. Дієвою формою боротьби стала ліквідація персоналу радянських військоматів. Зокрема, групу працівників райвійськомату знищено в с. Кримнош Заболотського району 15 листопада 1944 р.⁹⁴

З плином часу спротив українських націоналістів представникам радянської влади стає все відчутнішим. В архівах трапляються згадки про те, як упівці чи бандерівці ліквідували осіб, котрі співпрацювали з радянськими органами влади. Наприклад, у квітні 1944 р. в селах Княгині і Єрмаки Дубнівського району знищено голів сільрад, двох голів убито в Тучинському районі. За період від 30.07. до 10.08.1944 р. тільки в Сарненському районі розбито 5, а в Мізоцькому – 6 сільрад⁹⁵.

У таких непростих умовах рішуче переслідувано дезертирів з УПА. Хтозна, може саме з цією метою складав списки таких осіб оргмоб району «Скеля» «Кравченко»⁹⁶.

Тоді, коли стало зрозуміло, що форми антирадянського опору не дають очікуваних результатів, організовані акції з пошуку людей для УПА поступово відходять у небуття. ОУН(б) впроваджує дещо іншу тактику – закликає молодь іти до ЧА, щоб набиратися там досвіду. Невідомий автор інструкції, яка побачила світ у листопаді 1944 р. на ЗУЗ (Західно-Українських Землях), акцентував на тому, що з такою метою на мобілізацію до ЧА мають іти усі, крім членів ОУН, юнаків, розконспірованих симпатиків⁹⁷.

Крім питань, пов'язаних з призовом на військову службу, працівники організаційно-мобілізаційних референтур також займалися самообороною поселень. З числа місцевого населення добирали таких людей, які, в разі потреби, могли просигналізувати повстанцям або жителям сусідніх сіл про наближення ворогів, стати на захист свого села чи, коли конче буде потрібно, приєднатися до акцій повстанців. Працівники запілля знали, наскільки важливим є існування і розвиток такої структури. Одним із них був «Капітан», який виконував обов'язки інтенданта й коменданта самооборони у Рівненському надрайоні на початку жовтня 1943 р.⁹⁸. 17 листопада оргмоб надрайону «Долина» розпорядився, щоб підлеглі йому референти скріпили і вдосконалили самооборону та її розвідку⁹⁹.

Апарат організаційно-мобілізаційних референтур у районах «Скеля», «Іскра» та «Беріг» цього надрайону було замінено¹⁰⁰. Відомо, що реорганізацію розвідки самооборони здійснив оргмоб району «Скеля» «Кравченко» – тоді ж, у листопаді. У його терені самооборона існувала в п'яти підрайонах¹⁰¹.

Завданням організаційно-мобілізаційних референтур, як і суспільно-політичних, було проведення різних видів відправ, вишколів, здійснення контролю та інші форми праці, проте вони, коли це було потрібно, організували й доставку активістів запілля УПА до місць проведення таких заходів. Наприклад, на Крем'яччині відбувалися вишколи телефоністів та мінерів, на Кореччині – десятиденний військовий і санітарний курси¹⁰². У терені «Тараса» (ВО «Богун») 27 жовтня 1943 р. проводили курс телефоністів, двомісячний шоферський вишкіл, а також навчання комендантів військової самооборони¹⁰³. У грудні того самого року підшукував старшин на вишкіл з самооборони полковника «Гончаренка» організаційно-мобілізаційний референт надрайону «Долина» «Лагідний»¹⁰⁴. У листопаді в районі «Іскра» навчали юнаків «військовості», ідеології, літератури, географії й топографії, а наприкінці грудня там було організовано військові навчання для жінок¹⁰⁵. Вишкіл населення проведено у жовтні в Рівненському надрайоні¹⁰⁶. Утім, привести людей до місць проведення таких заходів, принаймні у вересні 1943 р., не складало для працівників організаційно-мобілізаційних референтур особливих труднощів. Вони користувалися зв'язковими лініями, адже, як зазначав «командир» ВО [«Заграва»] Іван Литвинчук – «Дубовий» у наказі від 15 серпня, саме оргмоби мали до 30 серпня 1943 р. організувати «зв'язок» у запіллі УПА (тобто організаційну систему зв'язку)¹⁰⁷.

Крім усього іншого, оргмоби організували збір зброї, опікувалися підпільними військовими підприємствами запілля УПА, що діяли у різних теренах, а також надавали допомогу родинам, вихідці з яких вели боротьбу в лавах УПА. Так, за вказівкою оргмоба Рівненського надрайону «Тигра» всі місцеві кузні було перетворено на

⁹³ ЦДАВО. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 117. – Арк. 3.

⁹⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто. – 2002. – Т. 4. – С. 303.

⁹⁵ Там само. – С. 234, 258–259.

⁹⁶ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 105.

⁹⁷ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 931. – Арк. 168.

⁹⁸ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 8.

⁹⁹ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 17.

¹⁰⁰ Там само. – С. 462–464.

¹⁰¹ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 124.

¹⁰² Там само. – Спр. 34. – Арк. 70; Там само. – Спр. 64. – Арк. 17.

¹⁰³ ЦДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 6.

¹⁰⁴ Там само. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 9. Можна припустити, що система зв'язку, вибудована зусиллями організаційно-мобілізаційних референтів, стала основою тієї мережі, якою віддали створені згодом референтури зв'язку.

військові підприємства – зброярні, рутонікарні – а також розпочато збір зброї¹⁰⁸. У районі «Скеля» у жовтні 1943 р. склали списки членів тих військових родин, котрі потребували допомоги¹⁰⁹. Там само в листопаді 1943 р. 15 родин, вихідці з яких були в УПА, оргмоби забезпечили тягловою силою, а 8 родин – навіть дровами¹¹⁰.

Один зі звітів настановує на думку, що оргмоби в період очікування приходу радянських військ на Волинь (пізня осінь 1943 р.) набирали спеціальні групи для будівництва криївок. У терені (районі) «Тараса» в середині листопада 1943 р. було збудовано 16 криївок, а в надрайоні «Долина» на початку 1944 р. – 50¹¹¹. 24 листопада 1943 р. оргмоб ВО «Богун» «В. С. Тирса» наказував спорудити до 20 грудня по 30 криївок у кожному з районів округи¹¹².

В історіографії панує уявлення, що першість у вчиненні антинімецьких диверсій (мінування залізниць, підкопування доріг тощо) належить радянським «народним месникам» (рос. мовою – «мстителям»). Однак те саме робили й працівники організаційно-мобілізаційних референтур. На бойовому рахунку цих відчайдушів були підкопи доріг, зрізані телеграфні стовпи, зірвані телефонні дроти. Наприклад, у межах ВО «Богун» у жовтні 1943 р. відбувалася «[...] акція зривання мостів, мінування і перекопування доріг, знімання телефонічних дротів, нищення польських пам'ятників». 9 жовтня у терені «Тараса» знищено всі телефонні дроти на допоміжних лініях, за винятком однієї – між Радивиловом і Почаєвом¹¹³. Можна впевнено твердити, що в полі зору оргмобів були і залізниці. Колишній упівець Андрій Свирид, який нині проживає в с. Іванків Бориспільського району Київської обл., згадував про 20-річного радзивилівця Івана Бохонко. Цей працівник залізниці (і член ОУН) допоміг йому в квітні 1943 р. врятуватися від вивозу до Німеччини. За словами А. Свирида, залізничник говорив: «Уночі колію зриваємо, а вдень ремонтуємо»¹¹⁴.

Ще одним доказом диверсійної роботи з боку оунівців є документ, завірений оргмобом ВО «Богун» «В. С. Тирсою». Він наприкінці листопада 1943 р. рекомендував своїм підлеглим створювати ди-

версійні групи і, використовуючи тимчасове двовладдя, «опанувати» міста¹¹⁵.

Дехто з керівників організаційно-мобілізаційних референтур був безпосередньо причетний до акцій зі знищення польських пам'яток матеріальної культури (костьолів, склепів тощо). Підтвердженням слугує наказ № 4 організаційно-мобілізаційного референта Рівненського надрайону «Тигра» від 9 жовтня 1943 р. Його автор розпорядився, щоб у ніч з 10 на 11 жовтня «в терені, де знаходяться польські пам'ятники, костели і т. м. ін. польські фігури, все розривати, розносити в прах, не лишити навіть місця». Цитований документ є оригіналом і завірений круглою печаткою¹¹⁶. Однак робити узагальнення з приводу того, кому насправді належали такі ініціативи, чи мали вони масовий характер і чи не обмежувалися лише теренами Рівненського надрайону, говорити ще рано, оскільки інших конкретних джерел, рівноцінних згаданому, ми не виявили.

Отже, діяльність організаційно-мобілізаційних референтур була для організації надзвичайно важливою. Репрезентанти цих референтур виконували дуже специфічну роботу, яка мала багато спільного з армійською і наближалася за значущістю до тієї, яку здійснювали працівники суспільно-політичних референтур та референтур СБ. До функцій працівників організаційно-мобілізаційних референтур, принаймні восени 1943 – навесні 1944 рр. на Волині та Поліссі, належали: 1) передмобілізаційна підготовка населення (навчання теорії та практики військової вправності), 2) організація та забезпечення призову українського населення до УПА, 3) налагодження системи самооборони у селах, 4) вчинення антинімецьких та антирадянських диверсійних акцій, 5) збір зброї на армійські потреби, 6) матеріальна допомога сім'ям, вихідці з яких перебували в УПА, 7) спорудження криївок та інше. Відтак, оргмоби, військовики, шефи чи «воєнруки», як по-різному в радянських та оунівських документах називали керівників організаційно-мобілізаційних референтур, відіграли помітну роль у боротьбі ОУН(б) й УПА за визволення України. Їхня діяльність потребує всебічної уваги та поетапного вивчення.

¹⁰⁸ Там само. – Спр. 52. – Арк. 9.

¹⁰⁹ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 76.

¹¹⁰ Там само. – Арк. 64.

¹¹¹ Літопис УПА. – Нова серія. – Т. 2. – С. 463–464; ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 124.

¹¹² Сергійчук В. Український здиґ: Волинь. 1939–1955. – Київ, 2005. – С. 280.

¹¹³ Літопис УПА. – Нова серія. – Київ–Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 463–464.

¹¹⁴ Свирид А. Спогади-свідчення про героїчну боротьбу членів ОУН та учасників УПА проти окупантів України в роки Другої світової війни // Слово Просвіти. – 2005. – № 35. – 1–7 вересня. – С. 6.

¹¹⁵ Сергійчук В. Український здиґ: Волинь. 1939–1955. – Київ, 2005. – С. 280.

¹¹⁶ ПДАВО. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 7.